

מצודות הספר בדרום הר חברון

נכתב ע"י : דורון שר אבי .

מבוא

אחת השאלות הבסיסיות העולות מחקר קו הלימס נוגעת לזמן הקמתו, ובהתאם, לזמן התהוותם של מרכיביו הצבאיים, הכלכליים, המינהליים וכד'. שאלה זו נדונה רבות במחקר, מתוך הבנה שזמן הקמת מערך הלימס אינו עומד בפני עצמו, אלא קשור בקשר הדוק בהבנת שאלות מהותיות יותר הקשורות למשל באיסטרטגיה הרומית בספר האימפריה בתקופה הנדונה, ביחסי השלטון וכוחות הצבא אל האוכלוסיה המקומית, ועוד.

בעבודה זו, ברצוני לדון בסעיף הצפוני של קו הלימס, כלומר במצודות שנתגלו ברצועת הספר של הרי חברון, ובקשר שלהן לאתרי הלימס בנגב.

בעבר, עלתה טענה כי רוג'ום אל חמרי, הסמוך לשוב סוסיא, מצטרף למצודות נוספות כגון רוג'ום אל קצר וחי' אל קצר, היוצרות כולן שלוחה צפונית של קו הלימס המרכזי בנגב (הירשפלד, תשמ"ז; ספראי, תשנ"ד). אך חפירות באתר זה, העלו ממצאים הסותרים קביעה זו, וממילא מחדדים את השאלה באשר להשתייכות מערך זה בהר חברון לקו הלימס. לאור זאת מתעוררות שאלות נוספות הקשורות בקביעות כרונולוגיות שנעשו בעבר.

הטוענים לקשר בין רוג'ום אל חמרי, רוג'ום אל קצר וחי' אל קצר, נתקלים גם בשאלת ה"אורגניות" של מערך המצודות בהר חברון מאחר והם מסתמכים בין השאר על הזהות הרבה הקיימת במיתאריהם של המבנים. השאלה הנשאלת הינה כיצד לתארך ולהבין מבנים מבוזרים המבטאים אחידות ארכיטקטונית מחד, אך מעלים ממצא קראמי שונה בזמנו מאידך? במסגרת זו, נציג את הממצאים הארכיאולוגיים מדרום מזרח הר חברון, ונסה לנתחם על רקע היכרותנו עם מערך הלימס ועם מהותו.

הממצא הארכיאולוגי

תחילתו של מחקר המצודות בהר חברון, בעבודת הסקר של מ' כוכבי בשנת תשכ"ח, המשכו בעבודתו של י' הירשפלד, ולאחרונה גם של י' ברוך (כוכבי, תשל"ב; הירשפלד תש"ם; הנ"ל, תשמ"ז; ברוך, תשנ"ה; הנ"ל, תשנ"ז). להלן נציג את הממצאים, תוך איחוד הנתונים מן המחקרים שזכרו:

"מעלה הכנוב": זוהי תחילתו של קו המצודות באיזור הנדון. המעלה נמצא בקצהו הצפוני של קמר בני נעים, באיזור "נחיתת" הקמר לכיוון צפון-צפון-מזרח. באיזור המעלה, נסקרו דרך עתיקה, ומיצד מלבני הקשור אליה. מעט דרומה, נסקר קטע נוסף של דרך זו, הכולל גלי אבנים שסוקלו אל שני צידי הדרך.

רוג'ום אל קצר. האתר נסקר על ידי כוכבי, ומאוחר יותר על ידי הירשפלד. באתר מצודה גדולה הכוללת מגדל שמידותיו 8.8 x 8.2 מ', וחצר סמוכה שמידותיה 27 x 28.2 מ'. דגם המצודה דומה

לזה שנתגלה בח' אל קצר ורוג'ום אל חמרי (להלן). המגדל הינו יחידה מבוצרת בת שתי קומות ומוקפת מעין חלקלקה הבנויה אבני גויל. הירשפלד ציין כי תכונות המצודה "אופייניות לאדריכלות הצבאית של התקופה הרומית ואילו הקירוי המדורג, סוללת האבן שמסביב למגדל, ומחיצת האומנות, אופייניים לאדריכלות של סוריה והחורן במאות הדי- ו' לסה"נ" (הירשפלד, תש"ם, 81). על סמך הזהות למצודות נוספות באיזור, טען הירשפלד כי המערך כולו הוקם במאה הה' לסה"נ.

קצר ח'ליפה, ראס ג'ירג'יס, עין אל בריין: אלו הם שלושה אתרים שזוהו כמצודות נוספות הנמצאות על הרכס התוחם ממזרח את בקעת בית ענון (מזרחית לחברון). שלשה אתרים אלה הינם מטיפוס המגדל והחצר.

ח' אל קצר. זוהי מצודה גדולה מאוד, הבנויה בדגם המגדל והחצר. מידות המגדל 11.2×11 מ'. מידות החצר 33.5×42 מ'. האתר נסקר על יד הירשפלד וקלונור (הירשפלד וקלונור, תשמ"ז). זוהי בעצם המצודה הגדולה ביותר באיזור, והיא סמוכה לריכוז גדול מאוד של מנזרים מן התקופה הביזאנטית, שנתגלו באיזור (הנ"ל, שם; עמית, תשנ"ז; שר-אבי, תשנ"ט). בחצר המצודה נתגלו חלקי בית בד. החרסים שנלקטו במקום תוארכו לתקופת הברזל II ב-ג' ולתקופה הביזאנטית. כמו ברוג'ום אל קצר, הניחו הסוקרים שיש לתארך את בנית המצודה למחצית השניה של המאה הדי' לסה"נ. תארוכו של בית הבד על פי אמות מידה טיפולוגיות, סייעו לקביעה זו.

תל מעון (ח' מעין). בראש הגבעה, שגובהה כ-860 מ' מעל פני הים, נסקר מיצד רבוע קטן. מיצד זה שולט בתצפית על כל סביבתו, מחברון בצפון ועד השיפולים הדרום מערביים של הרי חברון. (יצויין כי בניגוד לקביעתו של הירשפלד כי יש קשר העין בין המיצד בתל מעון לרוג'ום אל חמרי, הרי שקשר עין כזה לא קיים).

רוג'ום אל חמרי. באתר זה נסקרה מצודה גדולה על ידי כוכבי ויותר מאוחר על ידי הירשפלד. בתשנ"ג-ד, נחפרה המצודה על ידי י' ברוך. גם מצודה זו הינה מטיפוס המגדל והחצר. המגדל הגדול דופן בסוללה שיפועית הבנויה אבני גזית, והוקף בחלקו המזרחי על ידי חצר גדולה שמידותיה 42.8×29 מ'. בסמוך למצודה עברו מספר דרכים. קטע של אחת מהן, באורך של כ-30 מ', נחשף בינה לבין הערוץ העובר מדרום. קטע של דרך אחרת, נתגלה על ידי מדריכי ביי"ס שדה "סוסיא", כ-500 מ' ממערב למצודה, ונראה כי היא קישרה בין הדרך הראשית כרמל-מעלה דרגות שעברה על רכס מעון, לישובים ששכנו בתוך "קער סמוע". קטע זה, השתמר לאורך של כ-200 מ'. הירשפלד ייחס את המצודה ברוג'ום אל חמרי לשרשרת מצודת הספר, שזמנה, לדעתו, המאה הדי' לסה"נ.

לעומת זאת בחפירה התברר שיש להקדים את זמנה לתקופה החשמונאית (ברוך, תשנ"ה). כלי חרס ומטבעות של יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי מעידים שהמצודה היתה בשימוש כבר במאה הראשונה לפסה"נ. ממצאים חשובים נוספים שנתגלו במצודה הינם כלי אבן, אוסטרקון ועליו הכתובת "ב 26 באדר" בכתב יהודי של ימי בית שני, וכן מטבע ברונזה בינוני, מן הסדרה המיוחסת לשנה ג' למרד בר כוכבא (שר-אבי ואשל, תשנ"ז).

ממצאי החפירה ברוג'ום אל חמרי מעוררת בעיה: מחד גיסא, הדגם האדריכלי של המבנה זהה למצודות שנדונו לעיל ואשר תוארכו לתקופה הביזאנטית. מאידך גיסא, הממצא הקטן מחייב

להקדים בהרבה את זמנה של המצודה. יתירה מזו, במהלך אחד מסיורי במצודה בלוויית ג'ודי מגנס, צויין כי בחומר הקראמי שנמצא בחפירת האתר ואשר הובא בפניה, לא נמצאה קראמיקה מן התקופה הביזאנטית. מכאן, שהמצודה הינה מצודה שהתקיימה לכל המאוחר בתקופה הרומית הקדומה.

ממצא קדום עוד עשוי להתגלות במצודות שנדונו עד כה, שכן המסקנות הכרונולוגיות אודותן הסתמכו עד כה על סקרים בלבד, ובמקרה הטוב על חפירת בדיקה, כמו בח' אל קצר. מיצדים נוספים שסקר הירשפלד דרומה מרוג'ום אל חמרי הינם: **מיצד ח' א- תוואמין**, ומיצד **ב.ג. 912**, מזרחית לשוב החדש בית יתיר, בנקודה הטופוגרפית הגבוהה ביותר של רכס מעון. לאלה יש להוסיף שתי נקודות נוספות שלא נסקרו על ידי הירשפלד אך נזכרו בסקר של כוכבי: **רוג'ום ואדי ג'וחייש** (2 ק"מ דרומית מערבית לרוג'ום אל חמרי), ומעט מערבה, **רוג'ום אל מדפע**, סמוך לכפר אשתמוע. אל רשימת הממצאים ותוצאות הסקרים, יש לדעתי לצרף את כרמל, אשר למרות שלא נתגלתה בסביבתה מצודה גדולה, הרי שהמקורות ההיסטוריים מעידים על חנייתו של משמר צבא במקום (אבסביוס, ה"נוטיטיה דיגניטטום", ופפירוס ניצנה).

קו הלימס

שתי שאלות עומדות בבסיס הבנת קו המצודות המזרחיות בהר חברון. האחת היא זמנו, והשנייה, השתייכותו לקו הלימס המוכר לנו מן הנגב הצפוני והערבה, ואשר עיקרו עובר מרפיח במערב, לאיזור דרום ים המלח, ומשם פונה דרומה לאיילה- אילת (אבי יונה, תשמ"ד, 168-170). מקובל להתייחס למצודות הר חברון כאל שלוחה צפונית של קו הלימס ה"נגבי" (הירשפלד, תש"ם; הנ"ל, תשמ"ז; ספראי, תשנ"ד, 31).

אכן, אין ספק שכדי לדון בשלוחה זו, יש לדון קודם כל ברקע, כלומר בקו הלימס. נושא הלימס נדון מזה שנים במחקר ואין כאן צורך לחזור על הדברים (למשל: אבי יונה, תשמ"ד, 168-178; גיחון, תשל"ה; הנ"ל, תשנ"ה; שצמן, תשמ"ד; Gichon, 1967; Isaac, 1992). עם זאת ברצוני להתייחס למאמרו החריף של שצמן, אשר "רמס" לכאורה את עבודתו של גיחון בנושא הנדון. שצמן ניסה להראות שכל גישתו של גיחון שגרסה כי מערך הלימס הרודיאני בבסיסו, משוללת מכל וכל. נימוקיו הם כדלהלן:

- א. לדעתו, גיחון טעה מבחינה מטודולוגית, בהסתמכו על ליקוט חרסים מעל פני השטח בתארכו את רוב האתרים. חפירות באתרים כמו תל שבע, תל עירא, תל משוש ואחרים, הביאו למסקנות שונות מאלה של גיחון והוכיחו את "טעותו".
- ב. לדעת שצמן, אין אפשרות להסיק מסקנות אודות אופיו הצבאי של אתר, מן הממצא הקרמי שלו בלבד.
- ג. בחלק מן האתרים, קביעתו של גיחון לא מתיישבת עם הידיעות ההיסטוריות (למשל תל שבע).

ד. בחלק מהאתרים, זיהוי האתר עליו הסתמך גיחון כנקודת מוצא, לא היה מדויק (למשל מעון, באר צמא).

ה. בחלק מהאתרים, תיארוכם של חופרים אחרים או אף של גיחון עצמו, מאחרים את האתרים ולא מאפשרים לייחס את יסודם למאה הראשונה לפסה"נ. מרבית טיעוניו של שצמן עירערו את כל הממצא הארכיאולוגי שהציג גיחון. אם נבחן את טענותיו של שצמן, הרי שבקביעתו הגורפת לגבי חוסר האפשרות המוחלט לתארך אתרים על פי סקר, הוא מנע גם מעצמו את תארוך האתרים לימי דיוקלטיאנוס על פי ממצא ארכיאולוגי. ממילא הוא נאלץ להסתמך רק על המקורות וההגיון ההיסטורי. כך, הוא עצמו העלה את ההשערה שמכיוון שכל המקורות המזכירים את הלימס מאוחרים למאה הדי' לסה"נ, יש להניח שמערכת ההגנה בדרום יהודה התחילה להתקיים מתי שהוא במאה זו. האם קביעה זו הינה יותר ודאית מאשר קביעות דומות העולות מסקר ארכיאולוגי?

טיעונו המרכזי של שצמן, לדעתי, אינו הבעיות המטודולוגיות בעבודתו של גיחון אלא בעיות התפיסה הגיאוגרפית-היסטורית. לדעתו, הממצא הראה מערך צבאי קדום כלשהו, אך בשום אופן אין להצביע עליו כעל מערך הגנה בפני אויבים וצבאות הפולשים מבחוץ, עם כל אלמנט ה"עומק" שהציע גיחון וכיו"ב. בסופו של דבר, חזר שצמן למקורות ההיסטוריים ולמד, על פי זמנם, שאת מערך הלימס בצורתו המוכרת כיום על פי מחקרי השדה ובעיצובו הסופי, יש לתארך לסוף המאה הג' או תחילת המאה הדי' לסה"נ.

דיון

עד כמה מצודות הספר של הר חברון שייכות למערך הלימס בנגב הצפוני, וכיצד ניתן להבין את זמנן?

הבאתי באריכות יחסית את טיעוניו של שצמן, משום שבמסקנותיו הוא לא פסל את האפשרות לקיום מערך מצודות כלשהו עוד בתקופות הקדומות, כפי שאכן הוכיח גם יובל ברוך בחפירתו ברוג'ום אל חמרי. מאידך, שצמן המשיל לטעון שהאופי המוסדי של השיטה על כל מרכיביה, שייך לסוף המאה הג' לסה"נ ואילך.

ברצוני להציע שהחיים ברצועת הספר הדרום מזרחי של ארץ ישראל, דהיינו דרום הר חברון¹, היו תמיד מוכתבים על ידי הצרכים הבטחוניים, בשל מיקומו בשולי הארץ הנושבת. החיכוכים בין שוסי המדבר, ה"סרצנים" והליסטים למיניהם, ובין יושבי ספר החבלים המיושבים, היו ענין יומיומי. על כן, אין לתהות על קיומה של שרשרת מצודות עוד לפני ימיו של דיוקלטיאנוס. בימי דיוקלטיאנוס, נחשב עבר הירדן המזרחי לפרובינקית ספר מזרחית של האימפריה הרומית, אל מול האיום הפרתי. השאלה היא: מה להר חברון ולאיום רחוק זה? הר חברון בפרובינקית יודיאנה, למרות היותו ב"מזרח" הרומי, לא היה בספר האימפריה מאז סופחה ערביה כפרובינקיה לאימפריה הרומית. מכאן, שקיומו של מערך כזה ברכסים המזרחיים של הר חברון מלמד שהם נבנו טרם השתייכותו של עבר הירדן המזרחי לתחום האימפריה, כלומר לפני שנת 106 לסה"נ.

¹ על זיהוי ה"ספר" התלמודי עם דרום הר חברון - ראה ספראי, תשנ"ד, 44.

הבנת הקו המזרחי של המצודות טמון בהכרת אופי הבעיות הבטחוניות שהתקיימו בדרום הר חברון מאז ומתמיד, ללא קשר לשלב היסטורי זה או אחר. הקירבה למדבר חייבה התמודדות יומיומית עם שוסי המדבר. אלה, נוודים מקומיים, היו חייבים להשלים את תפריט מזונם מן התוצרים החקלאיים של יושבי הקבע, הפלאחים ברצועת הספר. לא מדובר בפלישה של צבא זר, וממילא לא בהיערכות נגד צבאית שאורגנה על ידי השלטונות. מדובר בטקטיקות מקומיות של תושבי האיזור, שנועדו למזער את נזקי הפשיטות של השוסיים. כבר הראה ב' איזק שבמאה הרביעית לא התקיימה איסטרטגיה רומית שמטרתה הגנה על השטח המיושב מפני התקפות של שבטים נוודים. לדעתו, הכוחות הרומיים שהוצבו בספר האימפריה כלל לא היו מאומנים למטרות אלה (Isaac, 1992, 213-214). על כך הוסיפה ח' כותן כי "כשם שרומא לא ראתה את יעודה בהגנה על כל תושבי הפרובינקיות מהתקפות אויבים מבחוץ, כך גם לא ראתה עצמה אחראית להבטחתה של האוכלוסיה מידם של שודדים ופושעים למיניהם ששרצו ברחבי האימפריה" (כותן, תשנ"א, 105). לאור טענותיהם של איזק וכותן, יש, לדעתי, לתלות את מערך ההגנה בשיקוליה הטקטיים ובאחריותה של האוכלוסיה המקומית.

לכן, למשל, אנו מוצאים באתרים רבים בדרום הר חברון, שימוש באבני גולל למטרות בטחוניות (טל, תשנ"ז). דוגמא נוספת לדאגה העצמית של יושבי הספר לביטחונם הם קירות מתחם בית הכנסת הקדום שנחשף בסוסיא. אלה מגיעים לעובי של כשלושה מטרים, ובנויים באבני גזית מאסיביות, עד כי נראה שהמבנה כולו נבנה כמתחם מבוצר. דומה לו הוא מבנה בית הכנסת באשתמוע (מאיר ורייפנברג, תש"ב; יבין, תשל"ב). מערכות מסתור או מילוט התקיימו מתחת לבית הכנסת בסוסיא, באשתמוע, בענים, ובמעון.²

לאור זאת, מדבר יהודה מצטייר כ"איי" מבחינת הסיכון הבטחוני הטמון בו. חגורת מדבר צרה בין שתי רצועות נושבות: יהודה ממערב, ורמת עבר הירדן המזרחי מאידך. היותו של מדבר יהודה מקומי מבחינה אקלימית, הפכו למקומי גם בהיבט הבטחוני.

יתכן והויכוח אם הלימס הוא פלאווי ביסודו, כדעת גיחון ואיזק, או דיוקלטיאני בזמנו כדעת שצמן, אינו רלוונטי במקרה הנדון. מסתבר כי בכל התקופות התקיים צורך לשמור על מערך בטחוני יציב, שהתבסס על מצודות מאויישות בחיילים או באזרחים הנמצאים בשירות השלטונות למטרות בטחוניות.

לכן, סוגיית המצודות בדרום מזרח הר חברון צריכה להיבחן על פי אמות מידה רגיונליות ורק במידה מועטה על פי אמות מידה כרונולוגיות.

גישה מטודולוגית זו, עשויה לפתור את הסתירה הקיימת לכאורה, בין המסקנות העולות מחפירת רוגיום אל חמירי, לבין הממצאים מן המצודות הצפוניות. רוגיום אל חמירי מייצג שלב קדום בביצורו של איזור הספר הדרומי, ואילו מצטרפות מצודות נוספות, בסביבת יוטה ואשתמוע, שנסקרו על ידי י' ברוך, ותוארכו על ידו לימי בית שני (ברוך, תשנ"ז, 128-132).

² המחילות במעון ובענים נתגלו על ידי ד' עמית וצ' אילן, והם יתפרסמו בדו"ח הסופי על ידי ד' עמית. המערכת של אשתמוע נסקרה ומופתה על ידי חוג הסיור של בית יתיר בניהולו של ז' שפירא. כמו כן, מיפה החוג מערכת נוספת מתחת לבית הכנסת של תל מעון, והיא לא נזכרה בפירסומיהם של עמית ואילן. מערכת נוספת נתגלתה על ידי י' ברוך בין הרחוב המרכזי של האתר בסוסיא לבית הכנסת, ואף היא טרם פורסמה.

המצודה בח' אל קצר מייצגת שלב מאוחר, מתאים בזמנו ללימס הדיוקלטיאני, ואף על פי כן דומה במיתארה למצודות הקדומות בהיותה בנויה על פי דגם המגדל והחצר. הסיבה, כאמור, הינה רגיונאלית. זוהי מסורת איזורית, המושתתת בכל שלביה על הבעיות הבטחוניות הרגילות בישובי הספר.

למרות ממצאיו של הירשפלד במצודות רכס הכנוב, ממצאי הסקר של כוכבי מראים כי בשלוש מהן (רוג'ום אל קצר, קצר ח'ליפה, וראס ג'ירג'יס) נלקטו חרסים גם מן התקופה הרומית (כוכבי, תשל"ב, מס' 104, 112, 120). כוכבי אף ציין, בהתאם, שהדרך שעברה דרך מעלה הכנוב והמצודות הנדונות, שימשה ככביש רומי, שסלילתו היתה קשורה במלחמת בר כוכבא (כוכבי, תשל"ב, 26). לדעתו, שימש ציר זה את הצבא הרומי לניתוק בין הכוחות המורדים שהיו במדבר יהודה, לבין אלה שהיו באיזור ההר. יתרונה של דרך זו עבור הרומאים, היה בכך שהיא עקפה את הגוש ההררי של יהודה, בו היתה להם נחיתות טקטית (אפלבוים, תשמ"ח). הנחה זו עולה בקנה אחד עם ממצאיו של ש' ריקלין בעופרים, ממערב לכפר עבוד. בדיון קצר אודות "מגדלי החצר" לאור חפירותיו במקום, הראה ריקלין כי המצודות מן הטיפוס הנדון החלו להופיע בתקופה החשמונאית, ושימושם נמשך עד התקופה הביזנטית (ריקלין, תשנ"ז).

ניתן לסכם ולומר כי מכלול הנתונים מראה שזמן המצודות מטיפוס המגדל והחצר הינו התקופה ההלניסטית, הרומית, והביזאנטית.

מאחר והאוכלוסיה המקומית הינה הגורם הקבוע, בעוד השלטונות בתקופות שזכרו, הינו הגורם המשתנה, יש להניח כי טיפוס המצודה הנדון, היה בשימוש האוכלוסיה המקומית. איזק טען שבתפיסה האימפריאלית, היתה איסטרטגיה של הקמת "מאחזים צבאיים" בנקודות מפתח. אלה איפשרו "טיפול מונע" בתסיסות מקומיות שהיו נפוצות בקרב האוכלוסיה היהודית, נגד הצבא הרומי (Isaac, 1992, 55).

אלא שלעניות דעתי, נקודות מפתח אלה בהר חברון היו צריכות להימצא בחברון וביוטה ו/או בענב המערבית, ולא בראס גרג'יס ובח' אל קצר, הנמצאות באופן כה בולט בראש מדרגת הכפיפה המערבית של מדבר יהודה, או בחלק מן המקרים, מעל מנזרי מדבר יהודה. אם אכן, כפי שטען איזק, לא היה כל אינטרס רומי להגן על תושבי הפרובינקיות מפני שוטים ונוודי מדבר, הרי שהמצודות הנדונות כנראה נושבו על ידי יושבי הספר שהגנו על עצמם.

דרום הר חברון, בשולי הארץ הנושבת, היווה מאז ומתמיד איזור בו רמת הסיכון הבטחוני גבוהה. מיקומו בפתח המדבר הדרומי והמזרחי, הכתיב לאורך הדורות התנהגויות ביטחוניות חמורות. ההגיון הבסיסי חייב תמיד מערך הגנה כלשהו בפני שוסי המדבר, בהתאם למדיניות הביטחון המשתנה. בפרטים הארכיאולוגיים השונים, ניתן לראות כיצד התאימה עצמה אוכלוסית הספר למצבים אלה, באופן ספונטאני. דוגמאות לכך ניתן לראות בהצמדת בתי הפריפריה של הכפרים והעיירות זה לזה, תוך יצירת מעין "חגורת הגנה" משותפת, בבניית מגדלים בשולי הכפרים (נגב, תשנ"א, 87-86), בשימוש באבני גולל למטרות ביטחון, ובעיבוי קירות מבני הציבור עד כדי יצירת מתחמים גדולים ומבוצרים. מלבד אלה, דאגה האוכלוסיה המקומית לבנייתו ואחזקתו של מערך מצודות, שמטרתו: הגנה על המערך הישובי הכולל.

בעוד הדוגמאות שהבאתי לעיל היוו ביטוי ל"מפעל ישובי", היוה מערך המצודות ביטוי ל"מפעל איזורי", הרואה בכל האיזור שבין חברון לבקעות ערד ובאר שבע, מרחב שעליו יש להגן מפני סכנות המדבר.

אם אכן השתייך מערך מצודות זה בשלב התהוותו לקו הלימס בצורה זו או אחרת, הרי שאין לשלול את האפשרות שהלימס כולו התקיים כבר בתקופה ההרודיאנית, כדעת גיחון ואיזק. על כך יוכיחו הממצאים מרוג'ום אל חמירי וממצודות נוספות שתוארכו על ידי י' ברוך לימי בית שני. עובדה זו לא סותרת כמובן את המשך קיומו גם במאה הג' והד' לסה"נ, כלומר בתקופתו של דיוקלטיאנוס, עת מצב הביטחון באיזור היה מעורער.

ממצאיו של ברוך, עשויים להוות עבור גיחון תשובה מוחצת כנגד שצמן.

אלא שהשתייכותו של קו המצודות שנדון כאן, לקו הלימס ה"נגבי" מוטלת בספק, ויתכן שיש לדון בו לאור שיקולים רגיונליים. גם אם אכן התקיים קשר הדוק בינו ובין קו הלימס, הרי שטווח זמנו הכרונולוגי רחב הרבה יותר, והוא הוכתב, כפי הנראה, על ידי שיקולים יחודיים של ספר מדבר יהודה, ולא בהכרח עם קשר לימיו של קיסר זה או אחר.

תנאיו הגיאוגרפיים המיוחדים של האיזור הינם קבועים, בעוד השלטונות והקיסרים היוו, לאורך הדורות, גורם משתנה. לפיכך, נודעת חשיבות גדולה לשיקולים המקומיים של תושבי הספר, אולי אף גדולה מאלה הקשורים לנקודת הראות האימפריאלית של העולם הרומי.

רשימת המקורות

אבי יונה מ', תשמ"ד ;

גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי,

ירושלים.

- אפלבאום ש', תשמ"ח ;
 "למי כתב אפולודורוס את ה'פוליאורקטיקה?"; בתוך: **חקרי מלחמה**, הוצאת "מערכות,
 עמ' 77-80.
- ברוך י', תשנ"ה ;
 "המצודות בהר חברון", בתוך: ז"ח ארליך ויי אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון-**
דברי הכנס הרביעי, אריאל, עמ' 128-143.
- ברוך י', תשנ"ז ;
 "מצודות דרכים ביהודה בתקופת הבית השני", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה**
ושומרון- דברי הכנס השישי, אריאל, עמ' 125-135.
- גיחון מ', תשל"ה ;
 "אתרי הלימס בנגב", **ארץ ישראל**, יב, עמ' 149-166.
- גיחון מ', תשנ"ה ;
 "הלימס הארצישראלי בתקופת דיוקלטיאנוס", בתוך: י' אבירם (עורך), **אילת והערבה,**
הכינוס הארצי הי"ח לידיעת הארץ, ירושלים, עמ' 212-242.
- הירשפלד י', תש"ס ;
 "שרשרת מצודות ביזנטיות לאורך דרך הספר המזרחית של הר חברון", **קדמוניות**, יב,
 עמ' 78-84.
- הירשפלד י' וקלונר ע', תשמ"ז ;
 "חרבת אל קצר- מצודה ובית בד מן התקופה הביזנטית במדבר יהודה", **ארץ ישראל**,
 יט, עמ' 132-141.
- טל נ', תשנ"ז ;
 "אבני גולל-עדויות ארכיאולוגיות לחוסר ביטחון ביהודה בתקופה הביזנטית", בתוך: י'
 אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השישי**, קדומים- אריאל, עמ' 271-290.
- יבין ז', תשל"ב ;
 "בית הכנסת באשתמוע", **קדמוניות**, ה, עמ' 43-45.
- כוכבי מ', תשל"ב ;
 "הסקר בארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן- סקר**
ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 19-89.
- כותן ח', תשנ"א ;
 "שלטון ללא גבולות- Imperium sine fine".
 מאיר ל"א ורייפנברג א', תש"ב ;
 "בית הכנסת באשתמוע", **ידיעות**, ט, עמ' 41-44.
- ספראי ז', תשנ"ד ;
 "בין יהודים לערבים בדרום הר חברון בתקופת התלמוד", בתוך: ז' ספראי ויי לויך
 (עורכים), **התיישבות וביטחון בדרום הר חברון בעת העתיקה**, רמת גן, עמ' 30-50.

עמית ד', תשנ"ז ;

"ח'רבת אום חלסה- מנזר נוסף במדבר זיף", בתוך : י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה**

ושומרון, דברי הכנס השישי, קדומים- אריאל, עמ' 259-270.

ריקלין ש', תשנ"ז ;

" 'מגדלי חצרי לאור הממצא בעופרים", **עתיקות**, לב, עמ' 95-98.

שצמן י', תשמ"ד ;

"בעיות בטחון בדרום יהודה בתקופה שלאחר המרד הגדול", **קתדרה**, 30, עמ' 3-33.

שר-אבי ד', תשנ"ט ;

"עין אל-סחיניה ומנזרי מדבר זיף", בתוך : י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון- דברי**

הכנס השמיני תשנ"ח, קדומים-אריאל, עמ' 185-192.

Gichon M., 1967;

"Idumea and the Herodian Limes", *IEJ*, 17, pp. 27-42.

Isaac B., 1992;

The Limits of Empire, Oxford.